

ДИВЕРГЕНТНІ ФОНЕТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІЙ
МОВІ (ХРОНОЛОГІЧНО АСИМЕТРИЧНІ:
НАЙРАНІШИЙ ТА НАЙПІЗНІШИЙ)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (56)

УДК 811. 16'34'01-045.74

DOI: [https://doi.org/10.24144/2663-6840/2026.2.\(56\).232-241](https://doi.org/10.24144/2663-6840/2026.2.(56).232-241)

Юсип-Якимович Ю., Тимко-Дітко О. Дивергентні фонетичні процеси в праслов'янській мові (хронологічно асиметричні: найраніший та найпізніший), кількість бібліографічних джерел – 13; мова українська.

Анотація. У статті досліджуються механізми фонетичної дивергенції в пізньопраслов'янський період, що заклали структурні основи для формування сучасних слов'янських мовних груп. Автори аналізують дивергенцію як багатоплановий діахронічний процес, що включає фонологізацію варіантів усередині системи. Дослідження зосереджене на двох хронологічно асиметричних вузлах: йотації дентальних приголосних (*tj, *dj) як одному з найдавніших етапів розпаду (VII–VIII ст.) та еволюції сполук із плавними (*tort, *tolt, *tert, *telt) як одному з фінальних етапів праслов'янської фонетичної еволюції (IX–X ст.). Центральна частина дослідження присвячена рефлексії *dj. На основі аналізу архаїчних українських говорів, зокрема карпатоукраїнського ареалу (лемківських та бойківських говірок), автори обґрунтовують архаїчність африкати [dʒ] як первинного рефлексу *dj. У дослідженні спростовується традиційна гіпотеза про пізні або вторинне походження цього звуку в українській мові. Натомість доводиться, що [dʒ] був універсальним рефлексом у протоукраїнських діалектах, який згодом зазнав спрощення до [ʒ] під впливом східних і північних центрів. Цей висновок окреслює вагомий ізоглос, що пов'язує Карпатський регіон із ширшим паннонським та балканським лінгвістичним контекстом. У другій частині розвідки розглядається пізніший дивергентний вузол: доля дифтонгічних сполук із сонантами. Автори встановлюють, що ключовим чинником диференціації стала концентрація складової ваги. У південно- та західнослов'янських діалектах акцент на голосному призвів до метатези (*trat, *trot), тоді як у східнослов'янських діалектах концентрація ваги на сонанті спричинила виникнення повноголосся. Результати підтверджують, що дивергентні процеси були універсальними та тривали навіть після формального розпаду праслов'янської спільноти. Дослідження підкреслює, що українська мова, особливо її західні діалекти, є унікальним репозиторієм загальнослов'янських архаїзмів, які відображають різні вектори ранньої слов'янської дивергенції.

Ключові слова: праслов'янська мова, фонетична дивергенція, йотація, дентальні приголосні, метатеза плавних, повноголосся, рефлекси, африкати, діахронічна фонологія, українські діалекти.

Формулювання проблеми.* Проблема розпаду праслов'янської мовної єдності залишається однією з найбільш дискусійних у сучасній славистиці. Фонетична дивергенція як основний механізм цього процесу не була одномоментним актом, а становила собою складну ієрархію звукових змін, розгорнутих у часі та просторі. Традиційні дослідження, започатковані ще класиками порівняльного-історичного мовознавства (А. Шлейхером, А. Мейє), а згодом розвинуті у фундаментальних працях Ю. Шевельова, заклали міцний підґрунтя для розуміння окремих звукозмін. Однак питання *хронологічної асиметрії* цих процесів — від найраніших проявів до фінальних етапів — потребує додаткового переосмислення у світлі нових діалектологічних даних.

Аналіз досліджень. Протягом тривалого часу праслов'янська мова була єдиною. Саме цим пояснюється високий ступінь близькості між слов'янськими мовами. Однак в останні тисячоліття історії праслов'янської мови в ній виникає ряд *діалектів*, на основі яких надалі сформувалися окремі слов'янські мови. Історію праслов'янської мови поділяють на 3 періоди: ранній (III — I тис. до н.е.),

середній (I тис. до н.е. — III–V ст. н.е.) і пізній (V–VI ст. н.е.). Упродовж цього часу праслов'янська мова зазнала глибоких перетворень, зокрема у фонетиці.

У середній період (I тис. до н.е. — III–V ст. н.е.) з'являється тенденція до автономності складу в межах слова. З нею пов'язане виникнення законів відкритого складу та складового сингармонізму. Закон відкритого складу зумовив такі важливі фонетичні зміни: занепад приголосних у кінці слова, розвиток протетичних приголосних, переміщення меж складів, спрощення, асимілятивні та дисимілятивні зміни у групах приголосних, монофтонгізацію *дифтонгів*, утворення *носових голосних* та складотворчих сонантів. Одним з виявів закону відкритого складу стала *асиміляція* приголосних перед j (приголосний j часто виступав на початку складу як іменний та дієслівний суфікс). Це привело до виникнення у праслов'янській мові палатальних приголосних і дефонологізації. Відповідно до закону складового сингармонізму голосні й приголосні в складі сполучалися за принципом їх однорідності з погляду передньої і непередньої *артикуляції*. Внаслідок цього приголосні в позиції перед голосними переднього ряду ставали палаталізованими. Результатом загального процесу пом'якшення приголосних стала перша *палаталізація* задньоязикових g, k, x, які перейшли у палатальні шиплячі dʒ' (пізніше ž'), č', š' (*ž'ērōs, č'ī, souš'ītī* — укр. жар, чи,

*This paper was written as part of the institutional research project [Croatian-Ukrainian contrastive research] at the University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences; funded by the European Union – NextGenerationEU

сушити).

У пізній період (V–VI ст. н.е.) праслов'янської мови після монофтонгізації дифтонгів відбулися друга і третя палаталізації задньоязикових приголосних. Їх наслідком стали м'які свистячі — палаталізовані *dz'* (пізніше *z'*), *c'*, *s'* (друга палаталізація) та палатальні *dz'* (пізніше *z'*), *c'*, *s'* (третя палаталізація), пор. *mūs'ě, ðv'ьc'ā*, укр. *мусі* (від муха), вівця.

За даними глотохронології праслов'янська мова розпалася близько 130–600 рр. н. е. на низку окремих діалектів, які зазнавали взаємовпливу. Вони поклали початок сучасним слов'янським мовам. Проте Ф. Славський відносить період розпаду праслов'янської до V–VI століть н. е.: саме тоді, як наслідок германського міграційного періоду, почалася міграція і слов'янських племен. У VI столітті слов'яни, пересуваючись на південь, перетнули Карпати й Судети, заселили Східні Альпи і проникли на Балканський півострів, слов'янізація якого тривала й у VII ст. [Sławski 1998; Birnbaum 1975, с.21].

Умови для слов'янської експансії в середині I тисячоліття н. е. створили плондрування європейських земель кочовими народами Сходу: гунами, булгарами, аварами, а також падіння імперії гунів. Виходячи з історичних даних, можна припустити, що в середині I тисячоліття н. е. і закінчується період єдиної праслов'янської мови. Л. Мошинський пов'язує його з часом освоєння слов'янами Балкан і формуванням західної, південної і східної груп слов'янських мов [Sławski 1998].

У пізній період історії праслов'янської мови (V–VI ст. н.е.) відбулися дивергентні фонетичні процеси. Це явища, що призвели до розпаду єдиної прамови та до формування окремих слов'янських мовних груп. Основна фаза цих процесів припадає на період з V–VI по IX століття н. е.

Основними дивергентними процесами були:

А). Йотація (палаталізація) приголосних (dj, tj): різні результати йотації *dj, tj* у слов'янських діалектах – це один із найяскравіших маркерів розходження. Західнослов'янські мови об'єднали результати йотації з результатами другої та третьої палаталізацій. Східнослов'янські мали відмінні результати від палаталізацій, що вказує на пізнішу йотацію. Південнослов'янські мови продемонстрували найбільше розмаїття результатів йотації, що свідчить про триваліший період її розвитку.

Б). Диференціація за групою ort, olt:

Сполучення голосних *o, e* з плавними *r, l* змінилися під дією закону відкритого складу. Ці зміни почалися ще у праслов'янську епоху, а завершувалися вже на етапі розвитку окремих слов'янських мов (тобто після занепаду редукованих). Тому у всіх трьох слов'янських мовних групах – різні результати. Як вважають учені, спочатку зазнали розпаду дифтонгічні групи **ort, *olt* на початку слова. В них характер зміни залежав від інтонації. Якщо наголос був висхідним, то в усіх слов'янських мовах результат однаковий: **[o]* ставав довгим і переходив в **[a]*, а склад відкривався за рахунок метатези приголосних. Отже: **órt > *ōrt > *rat: *órdlo — рало;*

**ólt > *ōlt > *lat: *olnъji — ланни.*

Якщо інтонація була спадною, процес розпаду цих груп відбувався неоднаково в різних слов'янських діалектах. У південній групі мов і майбутніх словацькій та чеській мовах відбулись такі ж зміни, як і при висхідній інтонації: **ort > *rat, *olt > *lat*. А на території сучасних східних і західних (за винятком словацької) мов, де ці зміни були непослідовні, розвиток груп **ort, *olt* пішов таким шляхом: **ort > *rat, *olt > *lot: *oldii > ладни*, болг. ладия, пол. łódź.

*В). Різними були рефлексії сполук голосних з плавними *tort, *tolt, *tert, *telt. (метатеза плавних): у східнослов'янських мовах розвинулось повноголосся: сполуки torot, teret, tolol, telet (напр., ворона, берег, голова).*

У південнослов'янських мовах відбулась метатеза з подовженням: trat, tret, tlat, tlét (напр., vrapa, brěg, glava). Західнослов'янські мови (польська) розвинули метатезу без подовження: trot, tret, tlot, tlet (напр., wrona, brzeg, głowa).

Г). Спрощення груп tl, dl у східних та південних діалектах (пор. укр. вила, мило, шило); разом зі збереженням цих груп у західних (пор. пол. widły, mydło, szydło.

*Г). Результати другої палаталізації у сполученнях *kv, *gv, *xv.*

Відображенням другої палаталізації була зміна [g], [k], [x] у сполученнях [gv], [kv], [xv]. При монофтонгізації дифтонгів пом'якшений [v] більше впливав на [g], [k], [x] і призводив до зміни задньоязикових перед голосними [ī], [ě] дифтонгічного походження на [z'], [c'], [s'], напр.: прасл.: **gvōjzdā > *dzvězda > *zvězda > д.-рус. звѣзда, *kvōjtos > *cvětъ > д.-рус. цвѣтъ, *v/svōj > *v/xvōj > *vъlsvi > д.-рус. вълсви*. Це явище засвідчено в східних та південних слов'янських мовах, але у східнослов'янських воно є суперечливим, бо в них трапляються [gv], [kv] і [zv], [cv] (з [xv] — лише слова «волхв» і «лихва»), а робити певні висновки важко, бо слів з такими сполученнями виявлено мало (*kwit — цвіт; kwitenъ — цвітень*). Дані говорів засвідчують, що форми на [gv], [kv] були більш поширені в північній та східній частинах України, а форми на [zv], [cv] — у південно-західних говірках. Існує навіть гіпотеза, що палаталізація сполучень **kv, *gv, *xv* східнослов'янським мовам була так само невласлива, як і західнослов'янським, а лексеми *цвіт* і *звізда* є церковнослов'янськими.

У західнослов'янських мовах первісні [g], [k] не палаталізувались і збереглися до сьогодні (напр. пол. *gwiazda, kwiat*, чеськ. *hvězda, květ*). У цілому число слів з сполученнями **kv, *gv, *xv* перед [ī], [ě] було в праслов'янській обмеженим: **květъ, *kviliti* («квилити»), **gvězda*, а також граматичні форми слів **vъlxvъ* і **lixva* (лихва).

*Д). Результати третьої палаталізації: у східних та південних слов'ян звук *[x] після палаталізації перейшов у [c] (напр., vьsь), тоді як у західних — у [š] (напр., všě).*

Е). Розвиток редукованих голосних (ерів):

Зникнення або збереження слабких ерів та їх

вплив на сусідні голосні (наприклад, *повноголосся oro, olo* тощо в східнослов'янських, проти *ra, la* в південнослов'янських) є ще одним важливим дивергентним процесом, що формував специфіку мов.

Є). *Втрата носових голосних (юсів)*: цей процес завершив розпад прамови. У більшості слов'янських мов носові голосні перейшли в чисті голосні (напр., в українській [ɛ] > [я], [ɔ] > [у]), проте в польській мові вони збереглися до сьогодні.

Наведені вище дивергентні фонетичні процеси в праслов'янській мові засвідчують розходження фонетичних рис у пізніх праслов'янських діалектах, що призвели до формування майбутніх слов'янських мов і розмежували західно-, східно- та південнослов'янські групи ще до остаточно розпаду праслов'янської спільноти.

Метою статті та завданням є обґрунтування універсального характеру дивергенції через аналіз асиметричних процесів *tj, *dj та змін плавних у сполуках *tort, *tolt, *tert, *telt.

Отже, об'єктом нашого дослідження є два діаметрально протилежні за хронологією дивергентні вузли: йотація дентальних приголосних *tj, *dj як один із перших маркерів розщеплення прамови (VII–VIII ст.) та метатеза плавних у сполуках *tort, *tolt, *tert, *telt, що стала *завершальним етапом праслов'янської фонетичної еволюції (IX–X ст.)*.

Особлива увага приділяється верифікації теоретичних моделей на матеріалі архаїчних українських говірок Карпатського ареалу, які в контексті паннонських ізоглос дозволяють по-новому реконструювати динаміку слов'янського глоттогенезу.

Методи та методика дослідження. Методологічну основу дослідження становить поєднання класичного порівняльно-історичного методу та засад *структурно-діахронічної фонології*. Дивергенція розглядається нами у двох взаємопов'язаних аспектах:

Глоттогонічний аспект: Аналіз позамовних чинників (Велике переселення народів III–V ст., міграція слов'ян на Балкани у VI–VII ст.), які створили передумови для територіальної ізоляції діалектів та подальшого розщеплення прамови.

Структурно-діахронічний аспект: Дослідження внутрішньої логіки мовної системи, де дивергенція виступає як процес фонологізації варіантних контрастів.

Особлива увага приділяється законам *відкритого складу та складового сингармонізму*. Ми розглядаємо їх не лише як універсальні тенденції пізньої праслов'янської епохи, а як каталізатори, що в різних діалектних зонах призвели до неоднакових результатів. Зокрема, аналізується вплив йотації на дефонологізацію та виникнення нових палатальних рядів.

Основним джерелом для верифікації теоретичних моделей слугують дані *української діалектології*, зокрема архаїчні ізоглоси Карпатського регіону (лемківські та бойківські говірки). Вибір цього матеріалу зумовлений його унікальною здатністю зберігати релікти найраніших дивергентних процесів, які в більшості інших слов'янських мов

були нівельовані пізнішими спрощеннями. Порівняльний аналіз проводиться із залученням південнослов'янського (хорватського та словенського) мовного континууму, що дозволяє виявити спільні вектори розвитку в межах колишнього паннонського лінгвістичного ареалу.

У статті ми фокусуємось на аналізі ключових вузлів дивергенції, зокрема на йотації та метатезі плавних. Це процеси *хронологічно асиметричні*. Ці дивергентні явища мали різну тривалість та інтенсивність. Йотація денталів (*tj, *dj) виступає найранішим дивергентним процесом, який вже у VII–VIII ст. чітко розмежував майбутні слов'янські групи. Рефлекси *dj, *tj розглядаємо як *діахронічний процес*, оскільки саме ці сполуки *першими дали різні результати* в трьох утворених групах слов'янських мов та їх діалектах.

Натомість зміна сполук плавних з голосними (*tort, *tolt, *tert, *telt) стала одним із завершальних етапів праслов'янської фонетичної історії, що сформував специфічні риси повноголосся східних слов'ян та метатези західних і південних.

Виклад основного матеріалу. *Найраніший вузол: йотація дентальних (*tj, *dj)*

Йотація дентальних приголосних виступає одним із найдавніших дивергентних процесів (VII–VIII ст.), результати якого стали фундаментальною базою для розмежування слов'янських мовних груп. На відміну від західнослов'янського ареалу, де результати йотації збіглися з наслідками другої та третьої палаталізацій, східно- та південнослов'янські діалекти продемонстрували значну варіативність рефлексів.

Рефлекси *tj, *dj наявні в угорських запозиченнях з давньопаннонського пізньопраслов'янського діалекту.

Як відомо, українські (в більшості своїй карпатоукраїнські) ізоглоси знаходять свої продовження на Балканах, причому можна певною мірою припускати, що подібні ізоглоси колись проходили по території, зайнятій слов'яномовним населенням на території сучасних Угорщини та Румунії в пізній античності і в ранньому Середньовіччі. Одні з них досягали Балкан, інші закінчувалися в паннонських діалектах і в слов'янських діалектах на території Румунії.

Уже починаючи з VI ст., праслов'янська мова пройшла крізь низку звукозмін, що призвели до постання й поширення палаталізованих приголосних. У доісторичну епоху розвитку фонетичної системи праслов'янської мови відбувся один із найдавніших і найважливіших процесів: вплив *j на голосні та приголосні залежно від їх позиції. Постконсонантний *j рано зник у праслов'янській мові шляхом взаємної асиміляції з попереднім приголосним. Це зумовило в праслов'янській системі консонантизму глибокі зміни, низку пом'якшених приголосних і нові чергування [Тимко-Дітко, Юсип-Якимович 2017, с. 64].

Зміни приголосних *tj, *dj належать до перехідних у слов'янських мовах.

Чеський мовознавець А. Лампрехт вважає, що зміна *tj, *dj розпочалась біля 650 р. на сло-

в'янському заході, а закінчилася на сході та півдні біля 750–775 року (схематично 675-750 ± 2 5 років) [Lamprecht 1987, с. 52]. Ю.Шевельов цією датою вважає VIII ст.

Звук [j], асимілюючи попередні [d], [t], закономірно викликав їх пом'якшення, а м'які [d'], [t'] унаслідок подальшої асиміляції ними [j], подовжились [d':], [t':]. При асиміляції передньоязикових місць артикуляції язика пересувалося назад, до місця утворення *j. При такому артикуляційному пересуванні приголосні ставали м'якими. Потім відбувалася асиміляція *j до попереднього пом'якшеного приголосного, і у ранній праслов'янській мові виникли довгі м'які приголосні [d':], [t':]. На цьому й обмежується їх однаковий розвиток у всіх діалектах праслов'янської мови. Далі почали діяти дивергентні процеси, результатом яких стали різні рефлекси [*dj], [*tj] у слов'янських мовах та їх діалектах, що сприяло їх віддаленню та стало однією з підстав поділу слов'янських мов на три групи.

Перший цілком дивергентний процес відбувся таким чином: проривні [d'], [t'] втратили довготу пізніше, ніж інші довгі приголосні, що розвинулись аналогічним шляхом. Втрачаючи довготу, вони виділяли фрикативний компонент, різний у різних праслов'янських діалектах: [z'], [s'l або [ž], [š], а саме [d' :] – [*d^z] – [d'z']; [t' :] – [*t^s] – [t's'] або [d' :] – [*d^z] – [d'ž] та [t' :] – [*t^s] – [t'sš].

Рефлекси *tj

Первинні спільнослов'янські рефлекси після йотації дентального *t у всіх слов'янських мовах однакові *tj > *t'.

Фонема *t могла опинитися у трьох позиціях:

а) *t + *j > *tj > *t' (*swētjā > *svět'a);

б) *kti, *ktī, *gti, *gī > *ktj, *gtj > *t' (*nokti, *pektej > *notjь, *pektjī > *not'ь, *pet'і);

в) *t за щільним *s у групі *stj > *št' (*gustjерь > *gušt'ерь) [Lukežić 2012: 41].

Рефлекси йотації *t, які розвинулися з цих позицій, по-різному представлені у слов'янських мовних групах:

○ західнослов'янські: t' > t^s' > t's' = c' > c (пол. *świeca*);

○ східнослов'янські: t' > t^s' > t's' = блр., укр. *č* (укр. *свіча*);

○ південнослов'янські:

– ст. сл і болгарська: t' > t^s' > ^st^s' > št's' = š'č' > š't' (болг. *свешта*);

– хорватське штокавське наріччя: t' > t^s' > t's' = č (срп. *свијећа*);

– хорватське чакавське наріччя: t' > t' (срп. *свит'а*);

– словенська: t' > t's' > tš' = č' > č (сл. *svěča*);

– македонська: č > k (мак. *свека*).

Рівень відмінностей різний: у західно- і східнослов'янських мовах – один рефлекс на рівні мовної групи; у південнослов'янських мовах – різні рефлекси – навіть на рівні окремих діалектів.

Первинний архаїчний рефлекс, спільнослов'янський глухий палатальний *t' (<*tj), зберігся до

сьогодні лише у хорватському чакавському наріччі у всіх трьох категоріях: *svit'a – svet'a – sve't'a – sjet'a; not', pet', mot'; gušt'er, ognjišt'e* [Lukežić 2012, с.41]. В інших слов'янських говорах розвинулися нові рефлекси первинного *t' (<*tj). У західнослов'янських мовах розвиток праслов'янського t' пройшов три стадії: 1) розвинувся щільний призвук за t' = š, 2) щільність зміцнилась і 3) звук перейшов до повної щільності s на третій стадії стабілізувалась африката [Bošković 2000, с. 105]:

а, б) *t' > c (пол. *świeca; noc, moc*; чес. *svíce; noc, moc*);

в) *št' > št (чес. *ještěřice*), *št' > šč (пол. *jaż-zurka*).

Одночасно з кінцевим етапом другої та початковим етапом третьої палаталізації задньопіднебінних сполука *tj перетворилася на č'. Виникнення č' на місці *tj у протоукраїнських діалектах – це спільна риса з іншими слов'янськими діалектами, поширеними на північ і на північний схід від України (проторосійськими та протобілоруськими), на відміну від західних і південних (протопольських, протословацьких і протоболгарських), що мали тут відповідно c' і št наприклад: укр. *мачуха*, білор. *мачаха*; пол., словац. *tacocha*, чес. *tacecha*, болг. *мащеха*.

На південно-східній слов'янській території з'явилися три секундарні рефлекси, які до сьогодні збережені у нинішніх східнослов'янських і двох західно- і південнослов'янських мовах (словенській мові та кайкавському наріччі хорватської мови) як єдиний рефлекс t' > č у вигляді *t > č, *št' > šč (укр. *свічка, ніч, ніч, поміч, помічник*, словен. *svěča; noč, peči, moči, tólči; gušcer, ognjišče, iščete*, хорватській кайкавській: *sveča, noč, peči, toči/tleči, moči, gušcer, ognjišče, iščete*). Цей рефлекс – новотвір, спільний для східнослов'янських і західно-південнослов'янських мов (для словенської мови і хорватського кайкавського наріччя) [Lukežić 2012, с.42]. Сьогоднішнім східно- та південнослов'янським мовам властивий рефлекс *t' > št у вигляді: *t' > št, *št' > št (старослов'янська: *свешта, ноштъ, мошти, пешти, тлешти*, болгарська: *свешта, ношт, пешт, гуштер, огниште, шштете*).

У старослов'янській і болгарській мовах розвиток t' пройшов через розвиток короткого щільного елемента після t' = š', розвиток такого самого щільного призвуку перед t' продовжувався через зміцнення щільності в обох елементах і привів до їхнього переходу до повної щільної фонемі š [Bošković 2000, с.106].

У македонській мові збільшення напруження щільності і посування місця артикуляції назад у середню частину піднебіння дало k: *свека* [Bošković 2000, с.104].

Особливість розвитку праслов'янського *tj у хорватському штокавському наріччі у порівнянні з іншими слов'янськими мовами – це поява якісно нового звука. У інших слов'янських мовах рефлекси перейшли до звуків, які вже існували у фонетичній системі цих мов.

Рефлекси *dj

Первинні спільнослов'янські рефлексі після йотації зубного *d у всіх мовах однакові, *dj > *d' у:

а) *d перед *j > *dj > *d' (*medjā > *med'a),

б) *d після щільного *z (*dъzджь > *dъžd'ь).

Результати йотації *d – різні у кожній мовній групі, а у південнослов'янських мовах відмінності також опускаються до рівня діалекту:

○ західнослов'янські: d' > d^z = dz' > dz, z (пол. *miedza*);

○ східнослов'янські: d' > d^z > d^z' > ž' > ž (в укр. і блр. і dž) (укр. *межа*);

○ південнослов'янські:

– ст. сл. болгарська: d^z > d^z' > ždž > žd' > žd (болг. *межда*);

– штокавське наріччя хорватської мови: d' > d^z > d^z' > d^z' = d̄ (*меда*);

– чакавське, кайкавське наріччя хорватської мови, словенська: d' > d'' > j (слн. *meja*);

– македонська: d̄ > g' (*межа*).

Первинний спільнослов'янський дзвінкий палатальний рефлекс *d' зберігся до сьогодні у деяких говорах: *dažd'* у словацькій мові (*dažd', dažd'a* Р. одн.), у найпівденнішому хорватському чакавському наріччі (острів Ластово) *dažd'* [Mihaljević 2002, с. 43].

На всій слов'янській території розвинулися нові рефлексі первинного *d' (< *dj).

На західнослов'янській території: *d' > dz (пол. *miedza, cudzy, chodzę*) і *d' > z (слц., чес. *meze, cizi*); *žd' > ždž (пол. *deždž > deszcz, gwoźdź*) і *žd' > ždž (чес. *deždž > dešč, dešče* (Р.одн.)). Щільні компоненти ž', š' розвинулися в тих діалектах, які увійшли до основи південно- і східнослов'янських мов: укр. *межа* (від *medj-), *сажа* діал. *саджа* (з *sadj-), *сиджу* (з *sidj-); блр. *мяжа, сяджу*.

На східнослов'янському ґрунті [dj] не має єдиного рефлексу. В українській мові відповідно до нього, крім [ž], досить часто, головним чином, у південно-західних діалектах, спостерігається і вимова [dž] *меджа, саджа*.

У дієслівних формах африката [dž] становить і літературну норму: *ходжу, сиджу, воджу, раджу*; (зміни: *ходити: ходжу, ходжений, -ходження*). Білоруська мова має два рефлексі (*межа, ходжу*).

На походження української, як і білоруської, африкати [dž] існують різні погляди, пов'язані з визначенням часу виникнення цього звука.

О. Потебня вважав, що африката [dž] утворилася безпосередньо з [dj], отже, виникла вона десь ще в діалектах праслов'янської мови чи принаймні на спільнослов'янському ґрунті. Він зазначав, що «аналогічно як ч (*ми*) виникло із [*tj] повинно утворитися *дж* із [*dj]; *ж* із [dj] не могло утворитися безпосередньо, воно обов'язково передбачає *дж*» [Потебня 1866, с.124].

Щодо української африкати [dž], то Й.О. Дзендзелівський вважав, що «йдеться не просто про нову контаміновану форму, а про звук нової якості: *ходити* могло передати своє *д* у форму *хожу*, замінивши *ж* через *д*, а ніяк не скласти новий звук *дж*» [Дзендзелівський 1965, с.76].

Отже, історія засвідчує нерівномірність про-

цесу розвитку рефлексів [dj] у східнослов'янських діалектах [Bošković 2000, с.289]. Беручи до уваги те, що приголосний [dž], становить дзвінкий відповідник глухої африкати [č], більшість дослідників, розвиваючи думку О.О. Потебні, доходили висновку, що шлях виникнення цих двох звуків з давніх [*dj], [*tj] мав бути подібним. Таким чином, заперечувати давність в українській мові африкати [dž] з [*dj] немає будь-яких підстав. Давність африкати [dž] підтверджують іменники *меджа, саджа, пряджа* на всій території поширення південно-західної групи діалектів. У дієслівних формах (*саджу, саджати, саджений*) африката [dž] часто поряд з [ž], поширена не тільки в південно-західних діалектах, а й у північних та значній частині південно-східних.

Сполука *zdj представлена в українській, білоруській і польській мовах рефлексом *ždž*; словацька й болгарська це чергування практично втратили; староцерковнослов'янська мова в болгарській редакції мала тут *žd* як у рефлексах самого лише *dj: укр. *їздити: їжджу*; білор. *їжджу*, пол. *jezdze*; пор. ст. ц. сл. пригвоздити: пригваждати.

В українських діалектах: у найзахідніших говірках – лемківських, бойківських, закарпатських *dž* у всіх позиціях, наприклад, *уроджай, їджа, їдж, пряджа, саджа, меджа, одеджа, чуджий, городжа, меджи 'між', риджик, риджий 'червоний', передже 'перед'*. На схід форми з *dž* поступово заступаються формами з *ž*. У бойківських говірках ці ізоглоси досліджені Штібером. Він з'ясував, що *dž* насамперед утрачається в слові *одідж*, далі в словах *меджа, риджик, пряджа і чуджий* (Дзендз. мапа 139 для регіону Закарпаття *саджа*, Stieber, мапи 37, 39, 74, 208, 217, 242, 313 для лемківських говірок, Атлас української мови [Матвіяс 1984–2001].

Ще поодинокі форми, за свідченням Ю. Шевельова, – *чюджий* на Гуцульщині, *саджа* на Підляшші, у Брюховичах під Львовом, у Здовбунові на північ від Рівного, у Михиринцях біля Теофіполя (Хмельницька обл.) та в говірках Вінниччини й Північної Одещини; слово *городжа* засвідчено під Дорогичином на Берестейщині, *наджа* 'надія' під Берестям, *меджи* вживається в топонімі *Меджибіж* (Вінницька обл.) [Шевельов 2002, с.88]. Ю. Шевельов висловлює припущення, що в усіх українських говірках первісним рефлексом *dj* був звук *dž*; пізніше він спростився, перетворившись на *ž*. Усунення *dž* поширювалося зі сходу на захід. Первісний стан зберігається в бойківських і лемківських говірках, а в залишковому вигляді, тобто в поодиноких словах – у різних місцях. Звук *dž* був запроваджений до української мови у словах типу *джерело* (замість *жерело*) приблизно в XVI ст. Таким чином, український діалектний матеріал підтверджує, що первісним рефлексом *dj* в усіх українських говірках був звук *dž*, який донині зберігся в лемківських і бойківських говірках [Шевельов 2002, с. 89].

Щодо писемних пам'яток, то в церковнослов'янських пам'ятках рефлексом *dj* стала сполука *жд*, невласлива рідній мові українців і згодом почала зникати з пам'яток, поступаючись місцем *ж*; ця тенденція тривала й після занепаду єрів, коли

сполука звуків *žd* стала прийнятною в питомих словах (*жьдати - ждати* (Іп. літоп. 1149)). Найдавніші пам'ятки з *ж* написані в XI ст. й походять із Київської землі. Як зазначає Ю.Шевельов, перехід **dj > dž* стався у VIII ст. Можна припустити, що за цей проміжок часу (понад два сторіччя) *dž* перейшов у *ž*. Діалектні дані свідчать, що звук *dž* поступався місцем звукові *ž*, який поширювався саме зі сходу. Звідси впливало б, що відступ *dž* на Київщині почався ще в доісторичні часи, тобто в IX–X ст. [Шевельов 2002, с. 92].

Ю. Шевельов запропонував таку приблизну хронологію:

1. VIII ст.: *dj > dž* в усіх протоукраїнських діалектах.

2. IX–X ст.: *dž > ž* київсько-поліських діалектах, окрім дієслів четвертого класу.

3. З X ст.: ступеневе розповсюдження переходу *dž > ž*, за винятком дієслів четвертого класу, в напрямку на захід аж до межі поширення бойківських і лемківських говірок.

4. Кінець XVI ст.: запровадження буквосполучки *дж* на письмі [Шевельов 2002, с.88].

На західно-південнослов'янській території з'явилися новотвори, які охоплюють кілька мовних континуумів, як і інновації, які охопили лише хорватське штокавське наріччя. Тут з'являються відмінні рефлексивні на рівні діалектів: рефлекс **d' > j* (*meja, tuji*), зокрема, присутній у словенській мові і у трьох хорватських наріччях; **žd' > žj* (*možjeni/možjani, dažja/dežja/dožja/dežja*) вживається у словенській мові і двох хорватських наріччях (кайкавському та чакавському); **d' > đ* на всій території штокавського наріччя (*međa, tuđi*); **žd' > žđ* – у західних говорах штокавського наріччя (*moždani, zviždat*), що вважається західноштокавським новотвором [Mihaljević 2002, с.43 – 44].

Центральним питанням нашої розвідки є генезис та хронологія рефлексів сполуки **dj*. В українській лінгвістичній традиції тривалий час домінувала думка про вторинність африкати [dž] (О. Потебня, Й. Дзедзелівський). Проте наш аналіз діалектного матеріалу, зокрема лемківських та бойківських говірок, дає підстави для перегляду цієї концепції.

Ми підтримуємо гіпотезу Ю. Шевельова про те, що саме [dž] був первісним і універсальним рефлексом **dj* для всіх протоукраїнських діалектів. Сучасний стан, де домінує фрикативний [ž] (*межа, саж*), є результатом пізнішого спрощення африкати, яке поширювалося зі сходу на захід.

Порівняльний контекст (Паннонія — Балкани). Архаїчність [dž] підтверджується порівнянням із південнослов'янськими даними:

1. *Карпатоукраїнський ареал*: збереження [dž] у всіх позиціях (*уроджай, їджа, меджа*) у найзахідніших говірках.

2. *Хорватський контекст*: наявність архаїчного рефлексу [d'ž']>[đ] у штокавському наріччі та збереження палатального [d'] у чакавських говорах (о. Ластово).

Це засвідчує, що українські південно-західні ізогlossen є частиною давнього паннонського мовно-

го континууму. Таким чином, африката [dž] в українській мові не є новотвором XVI ст., а є реліктом найдавнішого етапу дивергенції, що пов'язує український генезис із загальнослов'янським південним вектором розвитку.

Проведений аналіз засвідчує, що рефлексивні йотації денталів *d* і *t* дали різноманітні рефлексивні у різних слов'янських діалектах.

Результати йотації у нинішніх західнослов'янських мовах збігаються в часі з результатами другої і третьої палаталізації, і тому є припущення, що йотація розпочалась саме на цій території [Mihaljević 2002, с.172]; це підтверджує думку чеського мовознавця А. Лампрехта.

Виходить, що в нинішніх східнослов'янських мовах ця зміна відбулась пізніше, бо результати йотації різні. Аналіз продемонстрував, що найбільші відмінності у рефлексивних йотаціях у сьогоднішніх південнослов'янських мовах, різні рефлексивні тут присутні саме на рівні окремих діалектів, отже, йотація тут почалась найпізніше. Таким чином, рефлексивна **dj, *tj*, насправді, є першим найвагомішим дивергентним процесом у пізній праслов'янській мові. Зміни цих сполук через різні обставини дали різні результати та спричинилися до витворення трьох груп слов'янських мов: східно-, західно- та південнослов'янських, а в діалектах південнослов'янських мов не завершилися до сьогодні.

Найпізніший вузол: Доля дифтонгічних сполук із сонорними (**tort, *tolt, *tert, *telt*). До найпізнішого дивергентного фонетичного процесу, який дав найчисельніший репертуар звукозмін належать рефлексивні сполук **tort, *tolt, *tert, *telt*. Праслов'янські сполучення **or, *ol, *er, *el*, успадковані з мови праіндоєвропейської, суперечили принципу висхідної звучності, оскільки більш звучний складовий голосний передував менш звучному плавному приголосному. Праслов'янські сполучення **or, *ol, *er, *el* нагадували собою дифтонгоїди (другий компонент – сонорний приголосний) протримались найдовше. Основний фактор, який визначив відмінності у змінах цих сполук, – на якому звукові – сонорному чи голосному концентрувалась довгота.

Праслов'янські сполучення **or, *ol, *er, *el* в середині слова здебільшого знаходилися перед наступним приголосним і рідше перед голосним звуком. У першій позиції вони закривали склад, у другій розчленовувалися при складоподілі. Внаслідок тенденцій до висхідної звучності складів давні закриті склади перетворювалися у відкриті за рахунок зникнення приголосного звука в кінці складу. Виняток у цьому випадку становили **r, *l*, які не зникали з вимови. З цієї причини сполучення **or, *ol, *er, *el* змінювалися у відкриті склади особливим чином.

Південні діалекти праслов'янської мови (а також територіально близькі до них діалекти-предки чеської та словацької мов)

У південних діалектах праслов'янської мови (а також і в територіально близьких до них діалек-

тах-предках чеської та словацької мов) сполучення *or, *ol, *er, *el зазнавали подовження голосного звука і пересування плавних *r, *l до наступного складу, де вони розвивали побічну складотворчість, яка згодом зникла і зумовила метатезу сполучень:

*tort > *tō-rt > *trat: *gord > **градъ**;

*tolt > *tō-lt > *tlat (ō>a): *goldъ > **гладъ**;

*tert > *tērt > *tērt > *trēt (ē>ě(ѣ)): *bersa > **брѣза**;

*telt > *tēlt > *tēlt > *tlēt: *melko > **млѣко**.

У східних і західно-північних діалектах праслов'янської мови довгота переходила з голосних *o та *e на плавні *r, *l і в зв'язку з цим перетворювала їх у складотворні *r, *l. Складотворчість плавних тут теж зникла, і після таких *r, *l розвивався голосний звук неповного утворення, акустично подібний до голосного, що знаходився перед *r, *l. Дальша доля цих сполучень у східних слов'ян була відмінною від західно-північних.

Доля сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt у східних слов'ян

Дальша доля цих сполучень у східних слов'ян була відмінною від західно-північних.

У східних слов'ян другий (секундарний) голосний поступово прояснювався і став таким, як і той, що містився перед *r, *l:

*tort > *tor̥t > tor^ot > *torot: *vorna > **врана**, укр. ворона;

*tolt > *tol̥t > tol^ot > *tolot: *solma > **слама**, укр. солома;

*tert > *ter̥t > *ter^ot > *teret: *berg > **брѣгъ**, укр. берег;

*telt > *tel̥t > *tol^ot > *tolot (e > o перед l): *melko > **млѣко**, укр. молоко [Тимко-Дітко, Юсип-Якимович 2017, с. 72].

Доля сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt у предків західно-північних слов'ян:

У предків західно-північних слов'ян другий голосний після *r, *l посилювався, а давній, що стояв перед плавним, поступово затемнювався і зник:

*tort > *tor̥t > *tor^ot > *torot > *t^orot > *trot: *gord > grod;

*tolt > *tol^ot > *tol^o t > *tolot > *t^olot > *tlot: *zolto > zloto;

*tert > *ter̥t > *ter^ot > *ter^ot > *t^oret > *tret: *berg > breg;

*telt > *tel^ot > *tel^ot > *telet > *tlet (у поляків): *melko > mleko;

*telt > *tol^ot > *tol^ot > *tolot > *t^olot > *tlot (у поморських і полабських слов'ян e > o перед l): melko > mloko [Тимко-Дітко, Юсип-Якимович 2017, с. 73].

Отже, сполучення *or, *ol, *er, *el у середині слова перед наступним приголосним здавна представлені в слов'янських мовах такими фонетичними результатами:

→ у південних та західно-південних ra, la, re, le (ст.-слов. pa, la, **рѣ, лѣ**);

→ у північно-західних ro, lo, re, le;

→ у східних oro, olo, ere, зрідка ele.

Таблиця 1. Зміни сполук *tort, *tolt, *tert, *telt

Праслов'янські сполуки	Південнослов'янські сполуки	Східнослов'янські сполуки	Західнослов'янські сполуки
*tort *borda	*trat брада (ст.сл.)	*torot борода (укр.)	*trot broda (пол.)
*tolt *zolto	*tlat злато (ст. сл.)	*tolot золото (укр.)	*tlot zloto (пол.)
*tert *berg	*trēt брѣгъ (ст. сл.)	*teret берег (укр.)	*tret břeh (чес.)
*telt *melti	*tlēt млѣти (ст. сл.)	→ *tolot telet → *tolot молоти (укр.)	tlat mleć (пол.)

Висновки. Проведений аналіз підтверджує, що праслов'янська дивергенція не була лінійним процесом, фонологічна система прамови розпалася не одночасно, а через серію структурних змін. На нашу думку, особливе місце в цій еволюції посідає ареал, що охоплював територію сучасної Угорщини, Румунії та Карпатського регіону України, оскільки карпатоукраїнські ізоглоси не є ізольованими локальними явищами; вони - залишки потужного паннонського діалектного масиву. Збереження афrikати [dz̥] у бойківських та лемківських говірках — це не «вторинне новоутворення», а живий архаїзм, що генетично пов'язує протоукраїнські діалекти з південнослов'янським світом. Це дозволяє нам переглянути традиційну схему розпаду прамови та припустити існування тривалих кон-

тактних зон між Сходом і Півднем слов'янства вже після міграцій VII ст.

Спростування пізньої появи [dž]. Наша позиція суперечить поглядам О. Потєбні про винятково пізні виникнення афrikати. Якщо припустити, що [dž] виник лише у XVI ст., ми не зможемо пояснити його системну присутність у найдавніших пластах лексики та його територіальну відповідність південнослов'янським рефлексам. Ми стверджуємо: [dž] — це первинна фонологічна відповідь на йотацію *dj у південно-західному праслов'янському масиві, яка була втрачена в центрі (Київ), але законсервована в Карпатському регіоні.

Таким чином, українська мова виступає не просто як частина східнослов'янської групи, а як унікальний депозитарій загальнослов'янських арха-

ізмів, що відображають різні вектори дивергенції.

У результаті комплексного аналізу дивергентних процесів у пізній праслов'янській мові ми дійшли висновків, що *природа дивергенції була двоаспектною*. Розпад праслов'янської мовної єдності відбувався як наслідок взаємодії екстралінгвальних чинників (велике переселення народів, розпад соціокультурних масивів, контакти з іншомовними племенами) та іманентних законів мовної системи. Дивергенція постає не лише як процес розщеплення мови-основи, а й як структурно-діахронічна трансформація, де колишні варіанти фонем закріплюються як самостійні інваріантні одиниці. Аналіз підтверджує, що дивергентні явища мали різну тривалість та інтенсивність. Йотація денталів (*tj, *dj) виступає найранішим дивергентним процесом, який вже у VII–VIII ст. чітко розмежував майбутні слов'янські групи. Натомість зміна сполук плавних з голосними (*tort, *tolt, *tert, *telt) стала одним із завершальних етапів праслов'янської фонетичної історії, що сформував специфічні риси повноголосся східних слов'ян та метатези західних і південних.

Дивергенція праслов'янської мовної системи була асиметричним процесом, що розгортався протягом кількох століть. Встановлено, що йотація дентальних (*tj, *dj) та метатеза плавних у сполуках *tort, *tolt, *tert, *telt позначають відповідно початковий (архаїчний) та фінальний етапи розпаду прамовної єдності. Рефлекси йотації є найяскравішим маркером мовної автономізації. Особливу цінність мають дані українських діалектів (зокрема лемківських та бойківських), які зберігають архаїчну африкату [dž]. Це дозволяє спростувати гіпотезу про вторинність цього звука в українській мові та стверджувати, що [dž] був первісним рефлексом *dj для всього протоукраїнського ареалу, а його перехід у [ž] відбувався поступово під впливом київсько-поліських центрів. Засвідчено, що у південнослов'янських мовах йотація

денталів характеризується найбільшим розмаїттям рефлексів навіть на рівні піддіалектів (штокавське, чакавське, кайкавське наріччя), що підтверджує тривалу консервацію палатальних звуків та пізнішу стабілізацію їхніх фонологічних систем порівняно із західнослов'янським ареалом.

Отже, африката [dž] є первинним рефлексом *dj для протоукраїнських діалектів. Її збереження в сучасному карпатоукраїнському ареалі (лемківські, бойківські говірки) свідчить про високу архаїчність цих говірок та їхню роль як депозитарію праслов'янських фонетичних моделей.

Паннонський зв'язок: Порівняльний аналіз підтверджує існування давнього лінгвістичного містка між Карпатським регіоном та Паннонією. Рефлекси йотації в українських південно-західних діалектах виявляють глибинну спорідненість із південнослов'янським (зокрема хорватським) ареалом, що дозволяє уточнити напрямки міграційних та мовних потоків у ранньому середньовіччі. Дослідження підтверджує, що більшість дивергентних процесів (метатеза плавних, утворення носових, палаталізації) були генетично пов'язані з тенденцією до висхідної звучності - *законом відкритого складу*, а ключовим механізмом диференціації на фінальному етапі дивергенції стала концентрація енергії складу: метатеза плавних на Заході та Півдні проти повноголосся на Сході слов'янства була зумовлена різною акцентологічною вагою голосного та сонорного компонентів.

Таким чином, фонетична дивергенція пізньої праслов'янської епохи заклала той структурний фундамент, на якому в подальшому сформувалася неповторна ідіоматика кожної слов'янської мови, зберігши при цьому сліди прамовної спорідненості. Результати дослідження мають значення для подальшої реконструкції слов'янської діахронічної фонології та уточнення місця української мови в системі слов'янських міжмовних зв'язків.

Література

1. Атлас української мови: в 3 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні [та ін.]; редкол.: І.Г. Матвіяк (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1984–2001.
2. Дзендзелівський Й.О. Конспект лекцій з курсу української діалектології. Ч. 1. Фонетика. Ужгород, 1965.
3. Лучик В.В. Вступ до слов'янської філології. Київ, 2008.
4. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про семю слов'янських мов і їх взаємне споріднення. Прага, 1927.
5. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків, 2002.
6. Birnbaum H. *The Proto-Slavic language: Achievements and problems of its reconstruction*. 1975.
7. Бошкович Р. Основи упорядне граматике словенских језика : фонетика, морфологија, грађење речи. Београд, 2000.
8. Kempgen S. Isachenkos Typologie der slavischen Sprachen aus heutiger Sicht. *Slavistische Linguistik* / ed. by U.K. Hartenstein, H. Jachnow. München, 1990/1991. P. 146–163. URL: http://kodeks.uni-bamberg.de/slavling/downloads/SK_Isachenkos_Typologie.pdf (дата звернення: 30.03.2026).
9. Lamprecht A. *Praslovanština*. Brno, 1987.
10. Lukežić I. *Zajednička povijest hrvatskih narječja*. 1. Fonologija. Zagreb, 2012.
11. Mihaljević M. *Slavenska poredbena gramatika*. 1. dio. Zagreb, 2002.
12. Sławski F. *Praojczyzna Słowian*. In *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 9: Językoznawstwo*. Warszawa: Energeia. 1998.
13. Timko Đitko O., Jusyp Jakymovič J. *Historijska gramatika ukrajinskog jezika*. 1. Zagreb: Izdavač Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu FF press, 2017. 182 c.

References

1. Atlas ukraïnskoi movy: v 3 t. [Atlas of the Ukrainian Language: in 3 vols.] (1984–2001). Naukova dumka [in Ukrainian].
2. Birnbaum H. (1975). The Proto-Slavic language: Achievements and problems of its reconstruction [in English].
3. Dzendzelivskiy Yo. O. (1965) Konspekt lektzii z kursu ukraïnskoi dialektolohii. Ch. 1. Fonetyka [Lecture notes on the course of Ukrainian dialectology. Part 1. Phonetics]. Uzhhorod [in Ukrainian].
4. Luchyk V.V. (2008) Vstup do slov'ianskoi filolohii [Introduction to Slavic philology]. Kyiv [in Ukrainian].
5. Sławski F. (1998) Praojczyzna Słowian [The Ancestral Homeland of the Slavs]. In *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 9: Językoznawstwo*. Warszawa: Energeia [in Polish].
6. Smal-Stotskyi S. (1927) Rozvytok pohliadiv pro semiu slov'ianskykh mov i yikh vzaiimne sporidnennia [Development of views on the family of Slavic languages and their mutual kinship]. Prague [in Ukrainian].
7. Shevelov Yu. (2002) Istorychna fonolohiia ukraïnskoi movy [A historical phonology of the Ukrainian language]. Kharkiv [in Ukrainian].
8. Bošković R. (2000) Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika, fonetika, morfologija, građenje reči [Basics of comparative grammar of Slavic languages: phonetics, morphology, word formation]. Belgrade [in Serbian].
9. Kempgen S. (1990/1991) Isačenkos Typologie der slavischen Sprachen aus heutiger Sicht. In U.K. Hartenstein & H. Jachnow (Eds.), *Slavistische Linguistik* (pp. 146–163). München. http://kodeks.uni-bamberg.de/slavling/downloads/SK_Isacenkos_Typologie.pdf [in German].
10. Lampricht A. (1987) *Praslovanština* [Proto-Slavic]. Brno [in Czech].
11. Lukežić I. (2012) Zajednička povijest hrvatskih narječja, 1. fonologija [Common history of Croatian dialects, 1. phonology]. Zagreb [in Croatian].
12. Mihaļjević M. (2002) Slavenska poredbena gramatika, 1. dio [Slavic comparative grammar, Part 1]. Zagreb [in Croatian].
13. Timko Āitko O., & Jusyp Jakymovič J. (2017) Historijska gramatika ukraïnskog jezika, 1 [Historical grammar of the Ukrainian language, 1]. FF press [in Croatian and Ukrainian].

DIVERGENT PHONETIC PROCESSES IN THE PROTO-SLAVIC LANGUAGE: CHRONOLOGICALLY ASYMMETRIC STAGES (THE EARLIEST AND THE LATEST)

Abstract. The article explores the mechanisms of phonetic divergence in the late Proto-Slavic period, which established the structural foundations for the formation of modern Slavic language groups. The authors analyze divergence as a multi-layered diachronic process involving the phonologization of variants within the system. The research focuses on two chronologically asymmetric focal points: the yotation of dental consonants (*tj, *dj) as one of the earliest stages of disintegration (7th–8th centuries), and the evolution of liquid diphthongs (*tort, *tolt, *tert, *telt) as one of the final stages of Proto-Slavic phonetic evolution (9th–10th centuries).

A central part of the study is dedicated to the reflexion of *dj . Based on an analysis of archaic Ukrainian dialects, particularly the Carpatho-Ukrainian area (Lemko and Boyko dialects), the authors substantiate the archaicity of the affricate [dž] as the original reflex of *dj . The study refutes the traditional hypothesis of the late or secondary origin of this sound in Ukrainian. Instead, it is argued that [dž] was a universal reflex in Proto-Ukrainian dialects, which later underwent simplification to [ž] under the influence of eastern and northern centers. This finding highlights a significant isogloss linking the Carpathian region with the broader Pannonian and Balkan linguistic contexts.

The second part of the research examines the latest divergent node: the fate of diphthongal combinations with sonants. The authors establish that the key differentiation factor was the concentration of syllable weight. In South and West Slavic dialects, the focus on the vowel led to metathesis (*trat, *trot), whereas in East Slavic dialects, the concentration of weight on the sonant resulted in pleophony (povnoholossia).

The findings confirm that divergent processes were universal and continued even after the formal collapse of the Proto-Slavic community. The study emphasizes that the Ukrainian language, especially its western dialects, serves as a unique repository of common Slavic archaisms that reflect different vectors of early Slavic divergence.

Keywords: Proto-Slavic language, phonetic divergence, jotation, dental consonants, liquid metathesis, pleophony, reflexes, affricates, diachronic phonology, Ukrainian dialects.

© Юсип-Якимович Ю., 2026 р.; ©Тимко-Дітко О., 2026 р.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.04.2026
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 10.05.2026
Дата публікації: 31.05.2026

Юлія Юсип-Якимович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри словацької філології Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; e-mail: julia.jusyp@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-0887-3151>

Yulia Jusyp-Yakymovych – Candidate of Philology, Associate Professor of the Slovak Philology Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; julia.jusyp@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-0887-3151>

Оксана Тимко-Дітко – PhDr., професор Загребського університету, філософського факультету, східнослов'янського відділення, кафедри української мови і літератури, Загреб, Хорватія;

Oksana Tymko-Ditko – PhDr., Professor, University of Zagreb, Faculty of Philosophy, East Slavic Department, Department of Ukrainian Language and Literature, Zagreb, Croatia; e-mail: okditko@ffzg.hr; <https://orcid.org/0000-0003-3815-8893>